

De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël 1920–1946

‘Alleszins aanleiding’ voor een Joodse woningbouwvereniging

de Leeuwe, Just; Kleinegris, Richard

Publication date

2016

Document Version

Accepted author manuscript

Published in

Jaarboek Die Haghe

Citation (APA)

de Leeuwe, J., & Kleinegris, R. (2016). De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël 1920–1946: ‘Alleszins aanleiding’ voor een Joodse woningbouwvereniging. In *Jaarboek Die Haghe* (pp. 124-154). Geschiedkundige Vereniging Die Haghe.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël 1920–1946

‘Alleszins aanleiding’ voor een Joodse woningbouwvereniging

Just de Leeuwe en Richard Kleinegris

De Woningwet van 1901 beoogde een einde te maken aan de ongezonde woonomstandigheden van arbeiders en een geordende stadsplanning mogelijk te maken. Een van speerpunten van de wet was dat organisaties, zogeheten toegelaten instellingen, steun kregen van de overheid om betaalbaar te bouwen voor lage inkomens. De Joodse woningbouwvereniging Mischkenoth Israël (Woningen van Israël)¹ was de laatste van een dergelijke instelling in Den Haag en vermoedelijk de eerste die, onder dramatische omstandigheden, haar activiteiten moest staken. Door bruut ingrijpen van de Duitse bezetters was haar achterban op transport gesteld om – op een enkeling na – niet meer terug te keren.

Bij de oprichting van Mischkenoth Israël in 1920 kende de hofstad al enige tientallen woningbouwverenigingen, georganiseerd naar geloof, levensbeschouwelijke visie of beroep, vooral ambtenaren. Deze organisaties, die vanaf 1914 hun aanvragen voor steun door de gemeente gehonoreerd zagen om in het kader van de Woningwet te kunnen bouwen, waren stichtingen en verenigingen van ‘belanghebbenden’ of ‘belangstellenden’. Bij de eerste categorie van instellingen ging het om (toekomstige) huurders, de tweede betrof sociaal voelende

financiers, waarbij (toekomstige) huurders géén lid waren. De gezamenlijke noemer was dat deze organisaties werkten ‘op den voet der Woningwet’ en voor de arbeidersklasse wilden bouwen. Zo werd langs de lijnen van de verzuiling de woningmarkt verdeeld. ‘De Algemene Coöperatieve’ stond open voor alle ambtenaren en kleine beambten maar wilde, op voorstel van commissaris P.J. Troelstra, uitgroeien tot een ‘centrale vereniging in het belang van de volkshuisvesting, waarbij georganiseerde arbeiders van alle vakken kunnen aansluiten’.²

B en W hadden in 1920 besloten dat ze niet zouden meewerken aan het tot stand komen van nieuwe verenigingen omdat naar hun oordeel de doelgroepen voldoende afgedekt waren. In het geval van Mischkenoth Israël vond het college ‘alleszins aanleiding’ om toch van gemeentewege steun te verlenen. Die vonden B en W in de doelstelling van de vereniging ‘om voor Joodsche gezinnen welke hun tegenwoordige in uiterst slechte en veelal onbewoonbaren staat verkeerende en daarom in het belang van de volkshuisvesting onteigende woningen aan de Gedempte Gracht en omgeving zoo spoedig mogelijk zullen moeten verlaten een andere en beter woning te verschaffen’.³ Uit artikel 2 van

de statuten van Mischkenoth Israël bleek dat de verhuur aan Joden niet exclusief was, ook niet-Joden konden er terecht. De vereniging was een van de weinige, die een woninginspectrice in dienst had.⁴

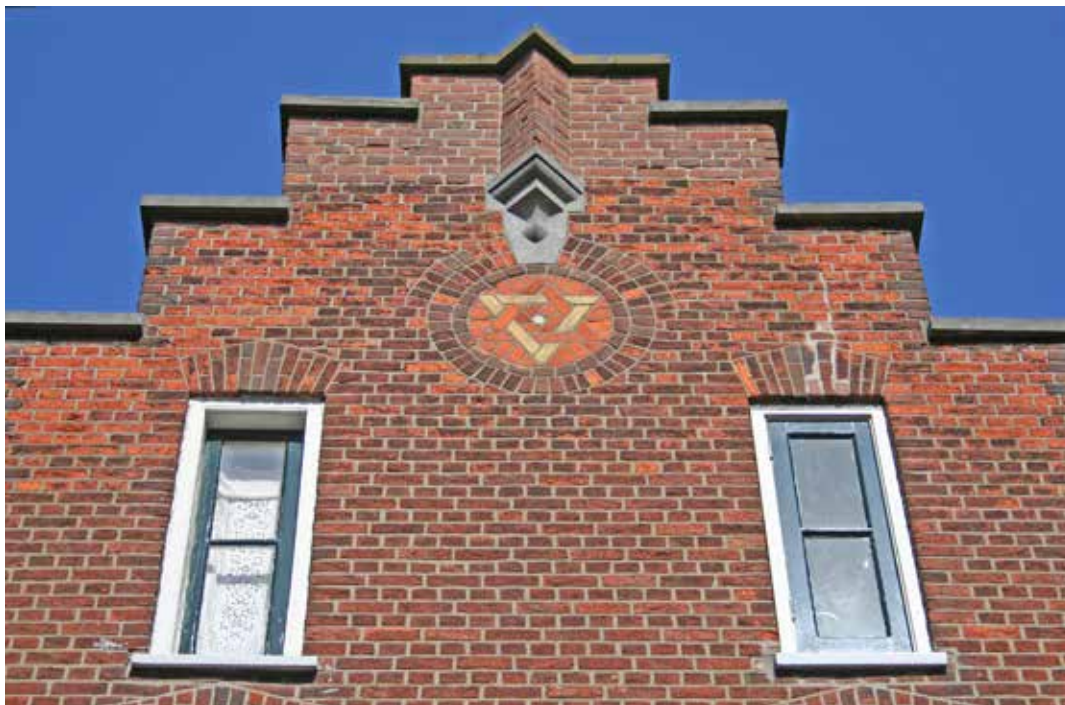
Voorgangers

Er waren eerdere pogingen gedaan om Joodse arbeiders in Den Haag fatsoenlijk te huisvesten. In het laatste kwart van de 19de eeuw deed de Joodse ondernemer en latere wethouder van Financiën Jacob Simons (1845–1921) diverse pogingen om slecht gehuisveste geloofsgenoten in het centrum van de stad een betere woning aan te bieden. De woningsituatie in Joods Den Haag, bekend als *de Buurt* was door de jaren sterk verslechterd en Simons concludeerde dat 'de woningen van de behoeftigen voor het merendeel zoo ellendig (zijn) en zoo bij uitnemendheid ongeschikt tot bewoning, vooral voor groote gezinnen, dat in tijden van epidemie daaruit de treurigste gevolgen zouden kunnen voortspruiten'.⁵ In 1884 bracht Simons een groep notabelen bijeen, onder wie advocaat en gemeenteraadslid Mordechai (Martinus) Hijmans van Wadenhoijen (1834–1909), bankier Mozes Edersheim (1855–1910) en zakenman Arnold Moritz van Emden (1840–1929).⁶ Zij werden de stichters van *De Vereeniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenenden te 's-Gravenhage* (VVWM), door I.B. van Creveld, de geschiedschrijver van Joods Den Haag, een woningbouwvereniging avant la lettre genoemd.⁷ De VVWM werd energiek geleid door Simons.⁸ Ze bouwde vanaf 1887 aan de Van Ostadestraat 202 -in drie verschillende tranches rug-aan-rug gebouwde boven- en benedenwoningen met een eigen opgang aan de straat.

Het geld kwam van een renteloos voorschot van enkele geldschietters, door giften en een lening van 20 mille met een looptijd van 30 jaar tegen een rendement van 4 procent. Het Nederlands-Israëlitisch Armbestuur nam de helft van deze lening voor haar rekening.⁹ Het complex, ook bekend als *Stadje in de stad*, werd onbezoldigd ontworpen door de katholieke architect, raadslid en mede-investeerder Willem Bernhard van Liefland (1857–1919). De laatste fase werd in 1897 getekend door Lodewijk Simons (1869–1936), de zoon van Jakob. Het complex was opgezet voor de Joodse bewoners van krotten bij de Voldersgracht, St. Jacobstraat en Gedempte Gracht. Tegen de verwachting in bleken die onwillig te verhuizen omdat de nieuwe woningen te ver lagen van *de Buurt*. Daarnaast waren de woningen duurder: f 1,50 – 1,80 tegen nog geen f 1,40 in de oude buurt. Vooral niet-Joodse Hagenaars gingen er huren.

In 'de Buurt' zelf probeerde Simons voor de VVWM 25 huisjes te bouwen rond de Gedempte Gracht daar gebleken is dat onze pogingen tot gedeeltelijke verplaatsing der Joodsche bevolking zijn mislukt'.¹⁰ De opzet van de nieuwbouw werd voorgelegd aan B en W, met het verzoek om financiële ondersteuning. Zoals bij veel verzoeken was het college afhoudend. M.W. baron du Tour van Bellinchave, wethouder van Openbare Werken, gaf geen duimbreed toe: 'Waar zou het toch heengaan, als wij voor een dergelijk plan een subsidie gaven (...) dat is nooit bij geen enkele gelegenheid gedaan'. Het verzoek om financiële steun werd verworpen en daarmee eindigde de plannen.

Ook niet Joodse bestuurders probeerden Joods Den Haag leefbaarder te maken. Een

1. Een van de twee ingemetselde davidsterren bij de Van Ostadewoningen die aan het Joodse verleden herinnert, 2015. Foto Just de Leeuwe.

concreet initiatief was de *Vereeniging Volkswoningen*, opgericht in 1904 op initiatief van minister en bankier Nicolaas Pierson (1839–1909). In navolging van de VVWM was het doel sanering ‘in de Jodenbuurt (...) waarin de mensen slecht wonen, ongezonde toestanden heerschen en waarvan reeds gedeelten onbewoonbaar zijn.’¹¹ Het bestuur mikte op onteigening van krotwoningen door de gemeente, in lijn met de nieuwe Woningwet. Een plan werd gemaakt voor sloop van 65

pandjes en nieuwbouw van 92 huizen tussen de Wagenstraat, Gedempte Gracht, St. Jacobstraat en Bezemstraat. De nieuwbouw werd ontworpen door architect K.J. Olthuis (1851–1921), bekend van Haagse art nouveau-herenhuisen. De huizen bestonden uit drielaagse bouwblokken met platte daken waarbij voor iedere zes woningen een ingang was en een trap voor vier woningen. De woningen werden verdeeld in 65 eenkamer-, 20 tweekamerwoningen en 7 winkelwoningen. Het

plan ging eind 1904 naar de raad. De Gezondheidscommissie antwoordde na geruime tijd met een uitputtend rapport dat het plan ongeschikt was. Ze beoordeelde het plan als een plek waar ‘mensen op elkaar gepakt worden, en het geheel geen zeer aantrekkelijk beeld oplevert’.¹² Daarnaast waren er bezwaren tegen het drielaags bouwen, de duisternis in de woningen, de steile trappen en de inruil van cementbeton voor hout om kosten te besparen. Een alternatief bouwplan vond geen genade in de ogen van Isaac Anne Lindo (1848–1941), directeur Gemeentewerken.¹³ Lindo wilde opschaling er grotere locatie van 180 woningen door samenwerking met de Joodse projectontwikkelaar Emanuel Deen. Hiervan kwam niets terecht en de VVWM hief zich in 1908 op. Toen Mischkenoth Israël jaren later haar plannen lanceerde, bepleitten Joodse journalisten om, zoals die oude plannen, nabij *de Buurt* te bouwen. Men dacht dat grond op aanvaardbare afstand van de buurt vrij zou komen omdat de nieuwbouw van het stadhuis in het centrum niet zou doorgaan.

In 1912 nam de sanering van de Jodenbuurt een aanvang met het besluit tot aanleg van de Grote Marktstraat tussen Grote Markt en Fluwelen Burgwal. Het betrof 229 woningen, waarvan de helft met een lage huurwaarde en een synagoge.¹⁴ De onteigening in de buurt vond plaats in 1916–1917. De sloop geschiedde door de woningnood echter pas tussen 1920–1925. In 1924 werd uit oogpunt van opruiming van slechte woontoestanden besloten tot verdere aankoop en sloop van onder meer 87 zeer slechte woningen. Pas in 1927 was de afbraak zo ver gevorderd dat tot aanleg van nieuwe straten kon worden overgegaan.¹⁵

Een uniek Joods fenomeen?

In de pers werd herhaaldelijk het beeld opgeroepen alsof Mischkenoth Israël een uniek Joods fenomeen zou zijn in Nederland. Eind 1922 ging architect L. Simons, die ook lid was van de Haagse Gezondheidscommissie, naar Parijs voor een congres van de *International Garden Cities and Town planning Association*. Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* speculeerde erop dat het initiatief van Mischkenoth Israël besproken zou worden: ‘Joodsche plannen voor een bouwcomplex voor Joodsche gezinnen, zo uitgebreid en ingrijpend als nog nergens ter wereld bestaan’.¹⁶ En nog in 1930 pochte voorzitter Michel Joëls dat ‘zijn’ initiatief in Nederland en Europa uniek was.¹⁷

Deze uniciteit moet echter worden gerelativeerd want ook in Amsterdam ging men rond 1912 serieus werk maken van de sanering van duizenden krotten. In Joodse kringen daar begreep men dat men moest handelen omdat de krotten veelal lagen in ‘Jodenbuurten’ als Valkenburg, Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg. In Uilenburg nam rabbijn M. de Hond in 1912 het initiatief tot de *Joodsche woningbouwcoöperatie Olahé Ja’acob* (Tent van Jacob), die woningen wilde verhuren aan Joodse arbeiders en leden van een orthodoxe Joodse godsdienstige vereniging.¹⁸ In hetzelfde jaar zag de *Stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring* het licht. Het *Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring* realiseerde de eerste arbeiderswoningen samen met de *Algemene Woningbouw Vereniging*, waarbij ook Joodse diamantwerkers waren aangesloten, in de Transvaalbuurt. Uiteindelijk werden door de stichting *Bouwfonds* circa 700 woningen gebouwd, waarvan een aanzienlijk deel ter beschikking werd gesteld aan oud-bewoners van Uilenburg.

In het complex werden diverse karrenloodsen gebouwd voor stalling van handkarren en opslag van goederen. De woningen waren grotendeels in 1925 al gerealiseerd, toen Mischkenoth Israël nog moest beginnen. De woningen van het *Bouwfonds* droegen bij aan een hoog percentage Joodse inwoners in 1942 in de buurt, die door de Duitse bezetters werd gebruikt als concentratie-wijk voor te deporteren Joden.¹⁹

Dit *Bouwfonds* was in zekere mate vergelijkbaar met Mischkenoth Israël. Toch was er een principieel verschil. Mischkenoth Israël was een organisatie van 'belangstellenden' en in Amsterdam betrof de wonnigbouwvereniging een organisatie van belanghebbenden. Deze laatste kwam voort uit een elite van hogeschoolde arbeiders. De *Handwerkers Vriendenkring* was een organisatie van werklieden uit 1869 waar 'niet uitsluitend maar wel erg veel diamantwerkers' lid van waren.²⁰ Men was op velerlei terreinen actief van gezondheidszorg tot probleemjongeren. Behalve het bouwfonds richtte men een ziekenfonds op. Ook ontstond uit de *Vriendenkring* in 1894 de *Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond* (ANDB). Er was een 'zware beroepsconcentratie van joodse arbeiders in de diamantindustrie'.²¹ De ANDB voorzag voor de bij haar aangesloten werkers in een 'alles omvattend programma' van scholingsactiviteiten, cursussen, muziekbeoefening tot en met opvang van tuberculosepatiënten. Haar voorman Henri Polak (1868-1943) was ervan overtuigd dat een gedisciplineerde organisatie superieur was aan het geloof in de spontane actie.²² De omstandigheden voor het succesvol functioneren van deze nieuwe bond waren volop aanwezig: 'vrijwel geheel in een stad geconcentreerd, met

weinig mogelijkheid tot verplaatsing doordat deze industrie geheel afhankelijk was van hogeschoolde vaklieden. Zij waren grotendeels joods, goed ontwikkeld, nauw met elkaar verbonden, en zich steeds meer bewust van hun collectieve macht en beschouwden zichzelf als de elite onder de arbeiders.' Men wist bij de eerste staking al een minimum weekloon van 25 gulden te bereiken versus een gemiddelde in andere bedrijfstakken van 8 gulden.²³

Stel daar tegenover de achterban van Mischkenoth Israël. In het boek *De wording van het modern Den Haag* nam de auteur de 'pregnante beschrijving' van chroniqueur Johan Gram uit zijn Haagse schetsen van 1893 over: 'Met handel en nog eens handel, met negotie en nog eens negotie, verdient de Jodenbevolking haar dagelijksch stuk brood. Van al de kruiwagens met groenten en vruchten, snuisterijen en kleeën (...) worden verreweg de meesten door luid uitventende Joden bestuurd, (...) maar koop en verkoop (...) is zijn lust en leven. Kijk de geheele Jodenbuurt rond, en gij vindt er geen enkelen timmerman, meubelmaker, smid of schoenmaker, maar talloze uitdragerijen, magazijnen van gedragen kleeën, winkeltjes, waar van alles verkocht en ingekocht wordt'.²⁴ De auteur vermeldde tevens: 'terwijl Den Haag in 1874 behoorde tot de steden met de hoogste landelijke concentratie van metaalarbeiders, was daar in 1906 geen sprake meer van'.²⁵

De oprichting van Mischkenoth Israël

De geboorte van Mischkenoth Israël was bovendien direct te koppelen aan een niet gerealiseerd voornemen van de eerder besproken VVWM. Die vereniging wilde in 1917 dat de gemeente haar

woningen zou overnemen om zich hierna met steun van het rijk en de gemeente te gaan richten op de bouw van moderne woningen.²⁶ Architect Lodewijk Simons taxeerde het bezit van de *Van Ostadewoningen* op f 290.000, goed voor de bouw van 50 arbeiderswoningen (f 12.000 per stuk) en 50 middenstandswoningen (f 18.000 per stuk). Ir. Pieter Bakker Schut (1877-1952), hoofd *Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (S&V)* en de grote initiator van de sociale woningbouw in het interbellum, wees dit voorstel echter van de hand.²⁷ Niet lang daarna, in het voorjaar van 1920 vond de stichtingsvergadering plaats van Mischkenoth Israël. De VVWM-bestuurders Nathans en Belinfante maakten de overstap naar de nieuwe vereniging; architect Simons zou beide verenigingen gaan dienen. Mischkenoth Israël werd twee jaar na de oprichtingsvergadering een toegelaten instelling in het kader van de Woningwet bij koninklijk besluit van 1 maart 1922.

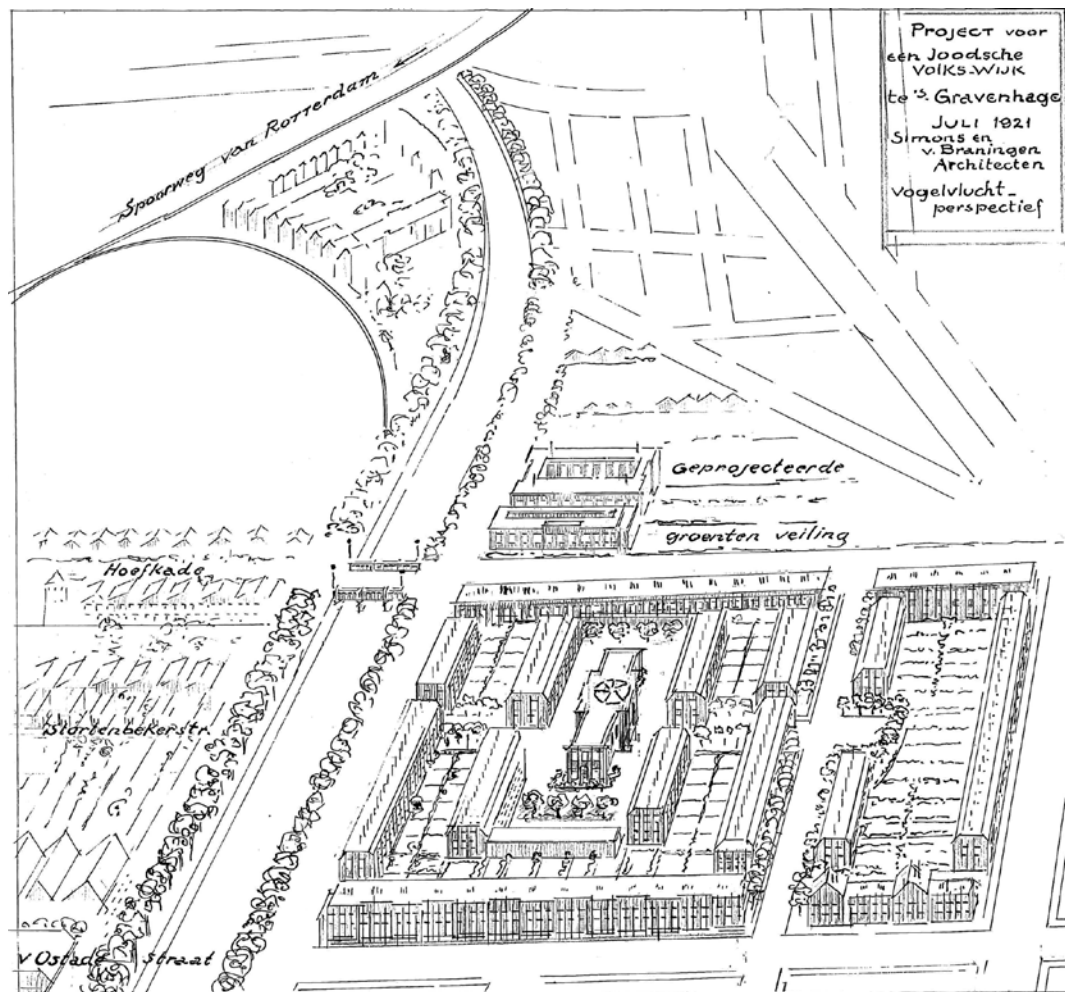
De naam Mischkenoth Israël lijkt ontleend aan een regel uit het vierde boek van de Thora (het Oude Testament): *Hoe schoon zijn uw tenten Jakob, hoe mooi uw woningen, Israël* (Numeri 24:5). Ook het initiatief van rabbijn De Hond uit 1912 verwees naar deze tekst. Overigens was er in 1883 al een bouwvereniging in Palestina actief, die onder de naam *Misjkenoth Israël* huizen bouwde. Deze werd financieel ondersteund door het *Sir Moses Montefiore Testimonial Fund*.²⁸ Moses Haim Montefiore (1784-1885) was een Britse bankier en filantroop, die Joodse initiatieven financieel steunde, met name in Palestina. Wellicht was dit initiatief ook bekend bij de Haagse oprichters.

2. Oprichter Julius Ephraim van der Wielen, circa 1910. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

Oprichter en eerste voorzitter werd Julius Ephraim van der Wielen (1868-1942)²⁹, journalist van beroep en woonachtig in de Adriaan Pauwstraat 14. Van der Wielen was een duizendpoot in Joods Den Haag; hij was jarenlang kerkenraadslid, lid van het Joods kerkbestuur, secretaris van L'Alliance Israélite Universelle en professioneel werkzaam bij tal van nieuwsbladen. Van der Wielen was in 1905 al betrokken bij de oprichting van de *Coöperatieve bouwvereniging Tuinstad* in Den Haag waar verder geen activiteiten van bekend zijn.³⁰

Secretaris tot de ontbinding van de vereniging in 1942 was de onderwijzer Mozes Speijer,

3. De geprojecteerde Joodse volkswijk door Simons & Van Branningen, 1921. Collectie Haags Gemeentearchief tnr. 0187-01, inv.nr. 32.

wonend in de Voltastraat 22. Het meest op de voorgrond trad Michel Joëls (1881–1940), die tenminste vanaf 1925 bestuurslid was en later vele jaren voorzitter en boegbeeld. Voor diverse liberale partijen waaronder de Vrijzinnig-Democratische Fractie was hij jarenlang raadslid.³¹ Joëls trad naast raadslid in het publieke leven naar voren in vele gedaanten: als koopman, als chef bij de Joodse firma Enthoven, in de raad van bestuur van de HTM en in het bestuur van Centraal Woningbeheer.

Bestuursleden waren verder penningmeester Maurits Broekhuijsen (1875–1940), mr. Michiel van der Heyden (1868–1928), advocaat en procureur en lid van de kerkenraad van de *Nederlands-Israëlitische Gemeente (NIG)*, Jonas Weijl (1873–1943), zonder beroep, de arts L.N. Nathans van Loen (1880–1929) en mr. Eduard Belinfante (1875–1944). Belinfante was advocaat, procureur, voorzitter van de *Portugees-Israëlitische Gemeente* en bestuurslid in tal van Joods maatschappelijke instellingen als de VVWM en het verbond tegen antisemitisme in Duitsland.

Het eerste complex

Mischkenoth Israël koos voor de ontwikkeling van haar bouwplannen Lodewijk Simons, die inmiddels samenwerkte met Theodoor van Braningen (1880–1961), ook wel Brauningen genoemd. Verwonderlijk was dat niet want zij bouwden voor tout Joods Den Haag. Samen met Van Braningen ontwierp Simons woningen in art-nouveaustijl en vooral in de latere rechtlijniger art-decostijl. Het bureau bouwde in Den Haag luxe woningen en vooraanstaande winkelhuisen als Gerzon, Haagsch Modehuis, B. van Mentz – de huidige Vrije Academie – en Pander.

Simons & Van Braningen ontwierp de Joodse Esveha-fabriek op de Rijswijkseweg en voor Joodse instellingen als het Nederlands Israëlitisch Oudenliedenhuis op de Neuhuyskade (1928) en het Joodse weeshuis aan de Pletterijstraat (1932).

Het architectenduo presenteerde in 1921 een ‘vogelvluchtperspectief’ voor een Joodse volkswijk. Die was gesitueerd in de ‘nette’ arbeiderswijk Transvaal, waar tal van woningbouwverenigingen sinds 1915 hun woningen neerzetten. De tekening is om meerdere redenen opmerkelijk. Het complex tussen Hoefkade, Wolmaran-, Langnek- en Herman Costerstraat bestaat uit twee dubbele straatwanden in de heersende stratenrichting rond een fors gedimensioneerde kerkzaal. Beide bouwblokken hadden slechts een breedte van 30 meter terwijl 40 meter gangbaar was. In de Fischerstraat werd in aansluiting op de straatopening ook in de aaneen gelegen wand de bebouwing onderbroken. Het opmerkelijkst is dat men het tweede complex bij de Marktweg ook al intekende.

Hoewel een conceptplan in 1922 voor een verplaatsing van de Groente- en Fruitmarkt wellicht al ‘circuleerde’, werd pas in 1926 besloten dat die verplaatsing daadwerkelijk zou plaatsvinden en wel naar het nieuwe Laakkanaal en werd jaren later pas, in 1930, besloten tot aanleg ervan.³² Het bestuur en directeur S&V Bakker Schut praatten pas in 1929–1930 over de locatie, waarbij men instemde met de door Bakker Schut aangewezen locatie. De Algemene Warenmarkt, werkplek voor Joden uit *de Buurt*, werd pas in 1938 verplaatst. Het bestuur van Mischkenoth Israël beschikte dus over een goede politieke antenne maar liep misschien een flink stuk voor de troepen uit.

4. Detail van het bouwplan waarin het badhuis en de synagoge zijn ingetekend door de architecten Simons & Van Branning. *Collectie Haags Gemeentearchief, tnr. 0487-01, inv.nr. 3105.*

Het officiële bouwplan werd aanmerkelijk versimpeld: van de dubbele straatwanden werd afgezien, het bouwblok werd gevormd rond een hof haaks op het heersende stratenpatroon. Achter de wanden aan de Hoefkade en de Langnekstraat werden bescheiden woningen respectievelijk pakhuizen gebouwd, die de hof begrensd. Volgens een opgave van de gemeente dacht Mischkenoth Israël in 1921 een bedrag nodig te hebben van f 1.291.640 voor een beoogd aantal woningen van 233.³³ Dat bedrag zou nog aanmerkelijk teruggebracht worden nadat de economie in rustiger vaarwater kwam

en bouwmaterialen en arbeidskrachten ruimschoots voorhanden waren. In het bouwplan was dus uitdrukkelijk rekening gehouden met de beroepsgroep van marktkooplui want er waren 21 pakhuizen ingetekend. Daarnaast was er een ritueel badhuis en zoals gezegd in het midden van het hof een gebouw voor vergaderingen en kerkelijke bijeenkomsten geprojecteerd. Deze laatste twee objecten werden uiteraard niet meegenomen in de stichtingskosten van de woningen. De vereniging moest ze zelf financieren. Simons had al in 1910 een nieuw ritueel badhuis bij de synagoge in de Wagenstraat ontworpen.

Tot aan de oplevering van de eerste 86 woningen in 1926 volgde een verwarrende en voor bestuursleden soms ook frustrerende periode van plannen maken, aanpassingen, overleggen met de gemeentebestuurders en gemeentelijke diensten. In november 1922 gaf architect Simons uitleg bij de gewijzigde bouwplannen tijdens een expositie in het Apollotheater aan de Spuistraat.³⁴ De bouwplannen gingen toen uit van 274, later gecorrigeerd tot 268 woningen, 6 winkels met woningen en 21 pakhuizen op een gemeenteterrein van 12.000 m². De bouwkosten werden geraamd op f 893.500. Uitgaand van 2 procent vereist eigen kapitaal had men een voorschot nodig van nog maar f 875.630. De gemeente zou de gronden in erfpacht uitgeven. In de exploitatie zou de gemeente bijdragen aan een eventueel exploitatietekort. In oktober 1922 werd deze opzet in de raad zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Het bestuur van de vereniging wilde zelf een iets ruimer eigen kapitaal en gaf 250 aandelen uit met een waarde van f 250. Het bestuur was overtuigd dat de aandelen solide waren en geen verlies konden opleveren.³⁵ De presentatie van Simons was een sluitstuk van langdurig onderhandelen tussen architect en gemeente en tussen gemeente en Rijk

Op 23 juni 1922 had Piet Aalberse (1871–1948), minister van Arbeid, namens de *Roomsche-Katholieke Staatspartij* bericht dat, hoewel het geen ‘bindende toezegging’ is, hij na ontvangst van de definitieve aanvraag wilde kijken of hij het gevraagde voorschot en bijdrage in het eventuele exploitatietekort kon verlenen. Hij wees er toen op dat de kostprijs per woning ‘aanzienlijk lager’ moest: van f 5300 naar f 3200 ‘naar tegenwoordige prijzen en lonen’

gerekend. Bovendien kon men niet ook het plan voor het Tehuis voor werkende vrouwen van ‘Ons Tehuis’, waarvoor men al een toezegging had gedaan, ondersteunen. De minister had een voorkeur voor Mischkenoth Israël omdat zij een einde wil maken aan ‘onhoudbare toestanden’. B & W hadden nog dezelfde dag de minister bericht dat men blij is met de toezegging, het bouwplan tot het uiterste zal vereenvoudigen en aan dit plan voorrang zal worden gegeven. Enkele dagen later had Bakker Schut aan secretaris Speijer gemeld dat de minister ‘het plan welgezind is en vermoedelijk wel op steun gerekend mag worden.’

S&V informeerde B en W, na overleg met de architecten, op 14 juli 1922 dat de beperking van de normbouwkosten problematisch waren. De bezuiniging was alleen haalbaar als het plan tot het uiterste werd vereenvoudigd en veel woningen minder dan drie slaapkamers kregen. Het vervolgens door de dienst en architecten bijgestelde plan telde ruim 15 procent meer woningen waarvan 176 met drie, 95 met twee en 3 woningen met één slaapkamer. Ook bedacht men dat de kosten van de fundering moesten worden gereduceerd. Dat kon door ‘grondverbetering en ophooging van het terrein van gemeentewege’: de veengrond onder de woningen aanvullen met duinzand zodat op staal (zonder heipalen) kon worden gefundeerd. De erfpachtcanon zou evenwel ‘relatief zeer hoog’ worden van f 1,20 per m² naar f 1,80. Bakker Schut suggereerde B en W de grondverbetering, waarvoor anders het Rijk het kapitaal fourneerde, tegelijkertijd te doen met de aanleg van riolering en van ‘straatbanen’ in opdracht van ir. Jan Lely (1883–1945),

de directeur Gemeentewerken, zodat hopelijk een 'gunstige offerte' kan worden verkregen.³⁶ Bovendien werd de ophoging gecombineerd met het doortrekken van de Hoefkade vanuit de Schilderswijk over de trambaan heen om de nieuwe wijk beter bereikbaar te maken. Bakker Schut stelde de vereniging voor om af te zien van voortuintjes in de Fischerstraat om de kosten voor afscheiding, bestrating en aanbrengen van teelaarde beduidend te verlagen alsook de exploitatielasten voor afscheidingen en bestratingen. De erfpachtcanon zou dan beperkt kunnen blijven tot f 1,50–1,60 per m².³⁷

Wel of geen voorrang voor Mischkenoth Israël

Ondertussen had de gemeente de handen vol aan de bouw van Spoorwijk. Bovendien waren de aanpassingen van de plannen van Mischkenoth Israël nog niet klaar. Om die reden vroeg men de minister het voor Mischkenoth Israël geormerkte geld te benutten om een blok woningen in Spoorwijk tot ontwikkeling te brengen. Vervolgens was er geen geld meer voor de vereniging. Toen in november 1923 de definitieve beschikking van minister Aalberse voor een bijdrage in de exploitatie kwam, had de gemeente een 'morele verplichting' tegenover de vereniging om de bouw nu wel te realiseren. Het Rijk zou jaarlijks ruim f 7100 op de exploitatie bijpassen.³⁸ De gemeente Den Haag sprong bij in het kader van de zogeheten bijdrage voor 'sociaal-achterlijken', bedoeld voor mensen die niet in staat waren een normale huur te betalen.³⁹

In 1924, toen Mischkenoth Israël met de bouw wilde aanvangen, trad er een breuk op binnen het college. Wethouder van Financiën en Bedrijven Jacob Adriaan de Wilde (1879–1956) van de

ARP en de SDAP-wethouder Stadsontwikkeling Machiel Vrijenhoek (1884–1947) hadden sterk verschillende opvattingen over de steun aan de vereniging. Op 22 september 1924 was er een interpellatie op verzoek van mr. Pieter Droogleever Fortuyn (1868–1938) over de houding van de gemeente ten opzichte van de vereniging en haar bouwplannen. De liberaal Droogleever Fortuyn, als wethouder van Openbare werken en Volkshuisvesting in de jaren 1919–1923 verantwoordelijk voor de bouw van sociale woningbouw in Spoorwijk en Duindorp, wilde weten hoe het nu zat. De Wilde betoogde dat de vereniging met deugdelijke exploitatiecijfers moest komen. Vrijenhoek verdedigde de steun aan Mischkenoth vanuit de morele plicht van de gemeente 'daar vele leden van de vereeniging thans in onbewoonbare woningen zijn ondergebracht'.⁴⁰ De hoogte van de erfpacht was hem een doorn in het oog, voor sociale woningbouw veel te hoog, betoogde hij. In Marlot was de canon voor dure woningbouw slechts 0,70 ct per m².⁴¹ Daarnaast vond Vrijenhoek de financiering, waarbij Mischkenoth Israël zelf een hypotheek moest nemen en een geldschieter moest vinden voor het bouwkrediet van 5,5 procent, waarbij de gemeente borg stond, een merkwaardige invulling. Volgens Vrijenhoek was het de eerste maal dat een dergelijke financiële constructie werd gebruikt. In het debat verbond Droogleever Fortuyn de plannen om de markt over te brengen naar de Herman Costerstraat, 14 jaar voor de feitelijke oplevering van het marktterrein, op positieve wijze aan de realisatie van de woningen. Droogleever vond dat de gemeente hier een taak had en dat ze 'zich niet mag onttrekken aan den taak, te zorgen voor de huis

vesting van de sociaal achterlijken'.⁴² Tot ieders tevredenheid gaf De Wilde zonder slag of stoot de vereniging een nieuwe kans om de financiën op orde te brengen.

Dat gebeurde razendsnel want eind januari 1925 waren de plannen andermaal aangepast: er werden nu 254 in plaats van 268 woningen gebouwd, 14 winkels in plaats van 6 winkels met woningen, het aantal pakhuizen bleef gelijk. De huren bleven hoog 'maar de Israëlieten stellen bijzondere eisen aan de inrichting van hun woning en willen bij elkaar wonen', was het gehoorde argument.⁴³ Wat hiermee werd bedoeld is ons niet duidelijk geworden. Getuige het bestek van de woningen, de schaarse plan- tekeningen en de verklaring van een bewoner waren aan het complex geen bijzondere 'Joodse' aspecten te onderkennen. De raad ging op 3 februari 1925 akkoord met dit nieuwe voorstel, uitgaande van stichtingskosten ad f 872.000 met huren voor de pakhuizen van f 4,50 per week, voor de winkels f 14,50 en voor de wonin- gen iets boven de f 6 per week.⁴⁴

Het project werd opgedeeld in drie verschil- lende bouwfasen om de financiële risico's zo goed mogelijk te beheersen. Fase I met 91 woningen aan de kant van de Hoefkade werd aanbesteed in 1925. Van mei tot oktober 1925 had de voortgang van het eerste blok met gevels van 'hard grauw' steen te lijden onder een staking van metselaars, opperlieden en schilders. De werklui kwamen van buiten de stad. Decem- ber 1925 kon de afwerking van het eerste blok woningen starten, er waren wel 20 schilders aan het werk. Potentiële huurders werden in de pers met spoed verwezen naar Speijer. Drie winkels werden in gebruik genomen door een

5. Mischkenoth Israël vond in SDAP-wethouder Machiel Vrijenhoek een sterke bondgenoot, 1935.

Collectie Haags Gemeentearchief.

kruidenier, een groentezaak en een zuivelhan- del, 'zaken waaraan grote behoefte bestaat in het woning-complex'. Later kwam er een filiaal van bakkerij S.J. Weijl. Tevens vestigde zich op de Hoefkade een slagerij van ene Hedeman. Die zaak bleef tot in de jaren vijftig onder die naam bestaan. Fase II met 72 woningen en 21 pakhuizen aan de kant van de Langnekstraat

werd aanbesteed eind 1926. Fase III, het blok van 105 woningen tussen Fischer- en Wolmaranstraat, werd aanbesteed begin 1928. Terwijl enkele weken voor oplevering van de eerste fase Joëls geprezen werd voor zijn onverdroten inzet als raadslid voor Mischkenoth Israël, ging de communicatie naar de nieuwe huurders niet zonder strubbelingen.⁴⁵ Een zekere E. Cachet uit de Kranestraat klaagde in 1926 via een ingezonden brief over de behandeling die zijn dochter zich heeft moeten laten welgevalen: kleding en meubels naar de Ontsmettingsdienst. 'Welk een afschuwelijke belediging! Welke fatsoenlijke Jood laat zich zulks aanleunen?' Het hele gezin moest naar de Parallelweg om ook nog het lijf te laten ontsmetten. 'Denkt de Joodsche Bouwvereniging of de Gemeente soms dat alle Joden onrein zijn?' Hij vroeg zich hardop af of bestuurders ook een dergelijke behandeling kregen.⁴⁶ In juni 1926 reageerde Speijer koeltjes: bij een aanvraag voor een woning van de vereniging kreeg iedere aanvrager, Joden en niet-Joden, bezoek van de woninginspectrice. Bij groen licht werd de woning ontsmet door de Reinigingsdienst op onder meer wandluis. Daarna pas kreeg de vereniging toestemming van de gemeente tot verhuur.

Financiën en de strikte controle door S&V

Op zoek naar een financier kwam de vereniging uit bij de *NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten* en het *Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds*, waar verschillende hypothecaire leningen werden afgesloten in de jaren 1925–1929.⁴⁷ De gemeente stond borg voor deze bedragen. Borgstelling van de gemeente bij het in gebreke blijven van een woningbouwvereniging was onderdeel van

standaardregelingen voor woningcorporaties, die werden vastgelegd bij een raadsbesluit van 1923. Wethouder De Wilde, tevens waarnemend burgemeester, ondertekende de leningen als representant van de gemeente. Mischkenoth Israël kon deze financiële constructie alleen aangaan onder het strenge controlerende regime van S&V. De uitbetaling van het bouwkrediet, tegen een rente van 4,5 procent met een maximum van 6 procent, ging naar S&V, 'welke dienst zich belast met de betaling aan den aannemer'. De dienst had bij de hele exploitatie van de woningen een dikke vinger in de pap; ze was gemachtigd vergaderingen bij te wonen, de boekhouding was gemodelleerd naar de eisen van de dienst, kasmiddelen en waardepapieren konden alleen belegd worden bij de door de dienst goedgekeurde 'soliede instellingen'. Daarnaast was Mischkenoth Israël verplicht de begroting goed te laten keuren, overzichten te geven van de geïnde huren en een jaarlijks overzicht te maken van de huurders, gesplitst naar beroep en samenstelling van de gezinnen. Onderhoudsposten werden in overleg opgesteld, waarbij de directeur S&Vwoningen kon opnemen en aanschrijvingen kon doen op kosten van de vereniging. Tenslotte was er strikt toezicht op onderverhuur en de winkelexploitatie.⁴⁸

Een synagoge en een voetbalclub als 'trekker' in deze afgelegen buurt?

In de plannen waren vanaf de start een synagoge en een ritueel badhuis inbegrepen. Joëls noemde in een lezing over het Jodendom in Den Haag het eerste complex een 'Joodsch centrum met Joods verenigingslokaal en een synagoge'.⁴⁹ Een buurtsynagoge kwam er inderdaad. Echter

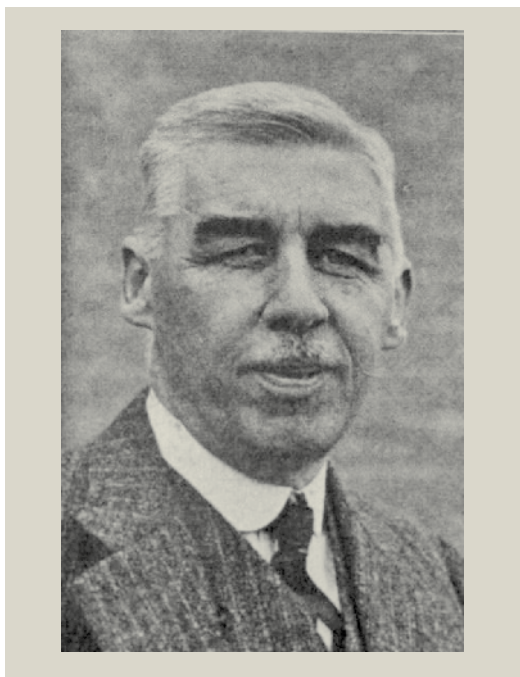
niet in de vorm van een vrijstaand pand. In december 1928 werd een provisorische synagoge in gebruik genomen aan de Herman Costerstraat 424 in een leegstaand winkelpand, dat belangeloos door de vereniging werd afgestaan. Het betrof de gemeente *Netiwat Sjalom* (*Pad van de vrede*), ook bekend als *Nesiewous Hasjoloum*, opgericht voor Joden in de Schilderswijk en Transvaal in 1918. De winkelruimte werd ingericht met geschenken van particulieren. In 1930 werd vanwege het groeiend aantal bezoekers voor de gemeente een grotere ruimte binnen het complex gevonden. Op die nog onbebouwde plek, Stellenboschstraat 13, was het eigen badhuis gedacht! Gezien de duiding als ritueel badhuis ging het niet (alleen) om hygiënische reiniging maar vooral om spirituele reiniging. In 1925 werd het gemeentelijk badhuis aan de Spionkopstraat 13 opgeleverd naar een ontwerp van gemeentearchitect Adam Schadee. Het badhuis, een van de dertien gemeentelijke badhuizen eind jaren twintig in gebruik, werd geëxploiteerd door de *Vereniging Volksbad*. Het badhuis zal de bewoners van Transvaal hebben bediend, van de Vrijstaathof, waarin aanvankelijk ook een badhuis was opgenomen, tot en met Mischkenoth Israël. Daarmee werd een deel van de functie van het eigen badhuis weggenomen. In 1929 besloot men af te zien van een eigen badhuis en op die plek nog eens vier extra pakhuizen te laten bouwen. De nieuwe buurt-synagoge werd op 5 juli 1930 ingeluid door chazzan L. Croiset, die de wetsrollen ceremonieel naar binnen bracht. Mevrouw Hedeman bood namens de damesvereniging van de NIG de synagoge enige kostbare voorwerpen aan. In de Stellenboschstraat bleef de synagoge, nu met

80 plaatsen voor mannen en 30 voor vrouwen, tot 1943 bestaan. De synagoge kreeg een belangrijke subsidie van de kerkenraad van de NIG en financiële steun van Mischkenoth Israël. Verwonderlijk was deze steun niet want de banden tussen de kerkenraad en de vereniging waren nauw: bestuurslid Weijl was voorzitter van de kerkenraad, voorzitter Joëls was er jarenlang penningmeester.

Verder werd Mischkenoth in de Joodse pers gekoppeld aan de Joodse voetbalclub 'HVV De Ooievaars'. Een voetbalclub bij het complex zou voor de Joodse bevolking een 'heilzame invloed' hebben.⁵⁰ Die club was in 1911 opgericht in Transvaal en speelde jarenlang op een terrein aan de Beijersstraat voordat ze in 1921 naar de Wassenaarseweg verhuisde. De vraag werd opgeworpen of het niet tijd werd om de vereniging naar Transvaal terug te halen en een Joods sportpark op te richten. 'Is dat niet een mooie taak voor de Haagsche Joodsche Woningbouw-vereeniging welke wellicht bij haar te bouwen woningcomplex zonder heel veel moeite een sportterrein zou kunnen inrichten?'⁵¹ 'HVV de Ooievaars' zouden er niet komen spelen, het enige groen dat het complex kreeg waren de voortuintjes en bomen, die de gemeente in 1929 liet planten op het Stellenboschplein. Een plantsoen, zoals aangedragen door de raad, die Transvaal als stenig ervoer, vonden B en W te duur.

Het profiel van de bewoners; een laag aandeel Joodse bewoners

In het openbaar lieten bestuurders van Mischkenoth zich verschillende malen uit over het in hun ogen lage aandeel Joodse bewoners in het complex. Volgens onderzoek van een journalist

6. Theodoor van Branningen (links) en Lodewijk Simons architecten van Mischkenoth Israël.

woonden in 1927 in fase I slechts 33 Joodse gezinnen.⁵² De vereniging noteerde voor de tweede fase liefst 600 aanvragers, waarvan echter 'slechts' 25 Joodse. Joodse aanvragers kregen wel voorrang. Men constateerde dat de Joodse doelgroep alsnog aangeboord moest worden anders had 'het schoone doel een volslagen fiasco geleden'.⁵³ Misschien was het relatief lage aandeel Joodse bewoners wel begrijpelijk. In Amsterdam bestond de achterban van de bouwvereniging uit goed geschoolde en georganiseerde arbeiders

voor wie de afstand tot de werkplek niet zo'n rol speelde en dat gold ook voor de hoogte van de huur. In Den Haag had de vereniging te maken met een achterban die bestond uit Joodse marktventers. Die leidden een economisch onzeker bestaan, waarbij men niet wist wat de dag van morgen zou brengen. De relatie tot de werkplek luisterde bovendien nauw. Daarom was men er mogelijk niet zo op gespitst om in Transvaal te wonen. Hoewel de politieke leiders wel wisten dat de Groente- en Fruitmarkt en de

algemene warenmarkt zouden verhuizen naar een locatie nabij het nieuwe wooncomplex was het onzeker wanneer dit daadwerkelijk zou geschieden. Voor mensen die bij de dag leefden was in dit perspectief verhuizen een hoogst onzekere wissel op de toekomst. Ook de relatief hoge huren zullen hebben meegespeeld. Rond 1925 was de oude *Buurt* echter nog nauwelijks Joods te noemen, dat zal maximaal 10 procent van de bewoners zijn geweest. Arme Joden, afhankelijk van sociale woningbouw, hadden volop keuze uit woningen die sinds 1915 waren gebouwd door de gemeente en andere corporaties, voornamelijk in Transvaal en de Schilderswijk. Welvarender Joden zoals winkeliers verhuisden naar nieuwe woningen, gebouwd door de NV *Bouw- en Handelsmaatschappij Strandkwartier* aan de Gedempte Gracht en door de *Haagse Woningvereniging van 1854* in de Van Hogendorpstraat, vermoedelijk minder uit sentiment dan vanwege de nabijheid tot hun nering.

In het jaar dat het bestuur een leegstaand winkelpand op de Hoefkade 819 in gebruik nam als kantoor werd op 23 juni in het derde complex in de Fischerstraat, in het verlengde van de Stellenboschstraat, een plaquette met davidster en de eenvoudige boodschap '1925–1929/5685–5689 Mischkenoth Israël' onthuld door opperrabbin Isaac Maarsen. Aanwezig waren – behalve huurders – A.H. Edersheim van de NIG, G. Lobatto van de Portugese gemeente en het bestuur van *Nesjiewas Sjoloum*. SDAP-wethouder M. Vrijenhoek vertegenwoordigde de gemeente. SDAP-voorman Willem Vliegen omschreef hem eens als 'een van die mensen die, zonder veel gerucht, in heel wat arbeiderslevens zon en licht brachten'.⁵⁴ Voor Vrijenhoek zal het zeker meer

geweest zijn dan een plichtpleging, die dag moet hem veel plezier hebben gedaan. Iedereen was tevreden.

Mischkenoth Israël bleek een gezonde vereniging met op dat moment een batig saldo van f 7.000! Voorzitter Joëls speechte en prees de vooruitziende blik van de eerste bestuurders. Hij benoemde als enige minpunt het relatief geringe aandeel Joodse bewoners: 46 gezinnen op de 160 woningen van de eerste twee fasen van het eerste project waren Joods. In 1942 woonden in het eerste en tweede complex 53 respectievelijk 7 Joodse huishoudens. Een op zes huishoudens was dus Joods... Familienamen als Roffessa, Agsteribbe, Huisman, Kat, Koekoek en De Winter kwamen meerdere keren voor; het bestaan van familiebanden lijkt aannemelijk.

Mischkenoth Israël mocht een gezonde vereniging zijn en maar weinig leegstand kennen, dat laatste gold niet voor de winkels. Een verzoek van het bestuur om vijf winkelpanden aan de Herman Costerstraat, Hoefkade en Fischerstraat tot benedenwoningen om te bouwen vanwege hardnekkige leegstand werd toegestaan door het Rijk en S&V. De kosten, die f 3.300 bedroegen, werden betaald uit reserves. Van de huurders in 1934 waren er 27 in dienst van de gemeente, 10 in Rijksdienst, 8 winkeliers, 42 werklozen en 178 particulieren. Hoeveel van deze particulieren zelfstandig gevestigd waren als marktkooplui hebben we niet verder onderzocht.

De woningen kenden in de jaren dertig weinig leegstand maar wel veel mutaties. In 1932 kregen maar liefst 66 woningen een andere huurder. In dat jaar woonden er 872 bewoners, gemiddeld 3,3 per woning. De woningbezetting

was gemiddeld in vergelijking met andere corporaties. In 1938 woonden er in complex I 759 mensen, gemiddeld 2,8 per woning op een woningbestand van 265. In het nieuwe complex aan de Marktweg huisden 322 mensen, gemiddeld 3,1. In 1941 waren de complexen meer gevuld: 805 bewoners in complex I, wat neerkwam op 3 personen per woning, en 327 bewoners in complex II (wat neerkwam op gemiddeld 3,5 bewoners). In katholiek Den Haag waren gezinnen van 5 per woning heel normaal met uitschieters naar bijna 7 in bepaalde complexen. Protestantse huurders van *Patrimonium* in Loosduinen zaten met ruim 4 bewoners per woning ook boven de gemiddelde woningbezetting.⁵⁵

En toch een tweede complex

In 1932 werd het tweede bouwplan aan de Marktweg/Groenteweg gepresenteerd. Het ging om een gebied van 5060 m², met een erfpacht 0,80 per m². De plannen gingen uit van 94 woningen, waarvan één met een winkel. Van de woningen had er één twee kamers, er 51 drie kamers en 42 vier kamers, gebouwd volgens de formule van zes bovenwoningen op vier benedenwoningen. De vereniging moest zich kunnen bedruipen met een weekhuur rond f 6, de waterleiding inbegrepen.

Bakker Schut maakte begin jaren dertig om de werkgelegenheid in de bouw op peil te houden een compilatie van maar liefst zeven plannen van even zoveel corporaties ter grootte van 955 woningen ter bestuurlijke besluitvorming. Het plan van Mischkenoth was een van de kleinste. Drie plannen waren geconcentreerd rond het Notenplein, twee waren gelegen in Moerwijk, te weten het Esmoreitplein en de Van

Ruysbroekstraat, welk plan pas in de oorlog zou worden uitgevoerd. De vraag dringt zich op wat de noodzaak was om een vervolgcomplex te realiseren, terwijl gebleken was dat de vraag uit de Joodse doelgroep tegenviel. In het raadsvoorstel van 1932 wordt alleen gerept van de noodzaak van woningen voor 'grootte gezinnen en van een zeer matige huur'. Er wordt geen reden gegeven voor de noodzaak van een vervolgcomplex specifiek voor Mischkenoth Israël. Het is zeker niet onwaarschijnlijk dat Bakker Schut constateerde dat Mischkenoth Israël een goed functionerende vereniging was en alleen om die reden haar polste over expansie. De stichtingskosten bedroegen f 322.700 en de vereniging droeg zelf bijna 10 procent bij, een bedrag van f 30.000, afkomstig uit het overschot van het eerste complex terwijl 2 procent gebruikelijk was. Opmerkelijk omdat de vereniging in de vroege jaren dertig door de crisis en dreigende leegstand net als alle woningbouwverenigingen huurverlagingen moest doorvoeren. B en W constateerden dat, in een tijd dat verenigingen vroegen om een bouwkrediet van de gemeente, de situatie zover was verbeterd dat deze bij de gebruikelijke borgstelling van de gemeente voor hoofdsom, rente en financiering weer krediet voor de bouw konden verkrijgen.⁵⁶ De raad ging zonder hoofdelijke stemming akkoord met het plan, dat zowel verruiming van het aanbod qua huisvesting als werkgelegenheid beoogde. De bouw verliep verder vlot na de aanbesteding van het werk in april 1934. De kozijnen en daklijst werden in groen-gele kleuren geschilderd. Het complex kreeg als een van de eersten een centraal antennesysteem met een enkele krachtige ontvanger. De gemeente had aan deze noviteit

7. Het tweede complex van Mischkenoth Israël van Van Branningen & Simons aan de Marktweg. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

8. De woningen aan de Marktweg in 2014. *Foto Fred van der Burg.*

bijgedragen. Men wilde voorkomen dat de radioliefhebbers zich op het dak op zouden wagen met alle risico's voor de persoon én de staat van het dak.

Bij de onthulling van de plaquette op de Marktweg in augustus 1935 waren de wethouders Vrijenhoek en Louis Feber namens de gemeente aanwezig. Joëls, Speijer en A. Simons waren er namens het bestuur. De plaquette bestond ditmaal uit twee davidsterren, waar de naam van de vereniging mee was verweven en het Joodse (5695) en christelijke jaartal (1935). Joëls noemde bij deze gelegenheid de inspanningen van de vereniging 'sociaal werk van de eersten rang'. Daarnaast was hij buitengewoon trots op het financiële welslagen: 'Self supporting is ons ideaal en het is zelfs gelukt een aanzienlijk deel te reserveren'.⁵⁷ KVP-wethouder Feber (1885-1964), opgeleid als waterbouwkundig ingenieur, bracht namens de gemeente hulde aan de kwaliteit van de gebouwen en gaf zijn collega Vrijenhoek, zowel zijn voorganger als zijn opvolger, ruimschoots de credits voor diens beleid in de voorafgaande jaren. De katholieke Feber was als wethouder gekozen in april 1933 om in de vacature van Willem Drees (1886-1988) te voorzien. Toen de raad niet de SDAP-kandidaat koos, vermoedde de SDAP een complot 'gericht om de sociaal-democratie uit het college van Burgemeester en Wethouders te dringen'.⁵⁸ Vrijenhoek vertrok maar keerde in 1935 terug.

9. Onthulling van de gevelsteen aan de Groenteweg/hoek Marktweg 1935 door KVP-wethouder Volkshuisvesting L.J.M. Feber (midden van de foto). Links van hem staat M. Vrijenhoek, rechts van Feber in lichte jas M. Joëls en naast hem J. Weijl.
Foto Polygon.

De oorlogsjaren

De begindagen van de oorlog waren dramatisch voor Mischkenoth Israël. Na het vernietigende Duitse bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940 volgde een dag later de Nederlandse capitulatie. De Duitse invasie was voor bestuurders Broekhuijsen en Joëls reden om uit het leven te stappen. Maurits Broekhuijsen (1875–1940), jarenlang penningmeester van de vereniging en werkzaam bij de Amsterdamsche Bank, maakte samen met zijn echtgenote Susanne Hilsum op 14 mei 1940 een einde aan zijn leven. Een dag later maakte weduwnaar Michel Joëls, wiens vrouw in 1938 bij een auto-ongeluk om het leven was gekomen, een zelfde afweging. Joëls schreef een afscheidsbrief aan de burgemeester van Den Haag, Salomon de Monchy (1880–1961). De gemeenteraad kwam op 20 mei bijeen om Joëls te herdenken. De raadsleden waren bij die gelegenheid stemmig in het zwart gekleed, de publieke tribune was gevuld. De Monchy, die in juli 1940 moest aftreden, las de gemeenteraad enkele passages voor uit Joëls brief. 'Mijn wilskracht is gebroken, en de smart dat mijn geliefd, goed en mooi vaderland waarvoor ik God in het diepst van mijn hart dank om daarin geboren te zijn, thans de vreemde overheersing moet ondergaan, vernietigt het laatste restje van mijn uithoudingsvermogen.'⁵⁹ De Monchy zag in Joëls 'een man van het oude volk, die met kracht en toewijding [opkwam] voor zijn geloofsgenooten

10. Het ontwerp van de gevelsteen door de architecten, 1935. *Collectie Haags Gemeentearchief.*

11. De Marktweg en de complexen van Mischkenoth Israël op de voorgrond tijdens een marktdag in 1938. *Foto KLM 1938.*

maar hij deed tevens, gelijk hetgeen bij hen regel is, in ware vaderlandsliefde voor geen Christen onder'.⁶⁰ Van het bestuur overleefde ook David Eduard Belinfante (1875–1944) de oorlog niet. Belinfante was lid van de Joodse Raad in Den Haag maar dat mocht niet baten. Hij werd op 28 oktober 1944 met zijn vrouw met het allerlaatste transport weggevoerd van Theresienstadt naar Auschwitz. Hij overleed onderweg, zijn vrouw Judith werd na aankomst op 30 oktober 1944 vergast.⁶¹ Jonas Weijl stierf in Westerbork op 22 maart 1943.

De Joodse bewoners van de complexen zullen hun situatie al snel als uitermate beklemmend hebben ervaren. Ontslag van Joden uit overheidsdiensten was een van de eerste maatregelen in een lange reeks van de bezetter, die een grote groep Joden betrof. Na alle maatregelen die hun steeds verder isoleerden van de samenleving kwamen vanuit Den Haag de eerste transporten naar Westerbork op 7 oktober 1942 tot stand. De arbeidersbuurten waren daarbij het eerst aan de beurt. In april 1943 was 85 procent van de Joodse inwoners van arbeidersbuurten in Den Haag op transport gesteld; van de middenstands- en betere buurten zouden 69-70 procent van de Joodse bewoners op transport gaan.⁶² Van de 60 Joodse

12. Stellenboschstraat 39-23, met de pakhuizen. De opname is van april 1942, enkele maanden voordat de eerste deportaties in Den Haag een aanvang namen. Foto H.A.W. Douwes.

13. Stellenboschstraat, gezien van de Fischerstraat naar de Herman Costerstraat in 1942. Foto H.A.W. Douwes.

huishoudens met 188 gezinsleden in de complexen van Mischkenoth Israël overleefden slechts 8 (4 procent) de oorlog, waaronder een gezin bestaande uit drie personen.⁶³ Van de 180 vermoorde bewoners waren er 42 ouder dan 62 jaar en 50 jonger dan 22 jaar, onder wie 7 kinderen jonger dan 7 jaar.

Kees de Ridder (1937) kwam in 1938 met zijn ouders wonen aan de Wolmaranstraat 272. Het gezin woonde er tot 1958. Daarna verhuisde de familie naar het tweede complex, waar Kees zelf tot 1966 zou wonen op de Marktweg 151. De Ridder: Mijn vader was gediplomeerd wagenmaker maar daar was geen empoloi meer voor. Hij werkte als verhuizer, ‘emballeur’, en moest in de oorlog in Duitsland werken. Waarom ze daar gingen wonen? Het was nieuw. ‘Dat het Jodenbouw was speelde geen rol.’ De Ridder herinnerde zich hoe diverse Joodse vriendjes verdwenen: ‘Zoals de burens van 280, de familie Agsteribbe, man, vrouw, zoons Sally en Jopie en dochter Rachel. Dat gebeurde ’s avonds. Dan mocht je niet meer buiten zijn. De deur werd verzegeld en de ramen witgekalkt. Dan keek je naar binnen en zag je het meubilair nog staan. Dat was na enkele dagen verdwenen. De enige die, voor zover ik weet, terugkwam was de familie Hede- man. De vader was een broer van de

slager. De zoon was altijd netjes gekleed, niet als een arbeider. Bovendien had hij al een fiets, terwijl iedereen nog liep. Ze hebben eerst in de Wolmaranstraat op 304 en later in de Stellenboschstraat gewoond. Die kleinere woningen waren voor ouderen bestemd. Ik stond erbij toen de vader aan mijn moeder vertelde wat hen was overkomen. Ze waren gespaard omdat hun zoon in het kamp Engelse les gaf aan de Duitsers!’⁶⁴ Primo Levi verwoordde indringend het belang van taalkennis aan de hand van zijn eigen ervaringen met bewakers in de kampen: ‘Als je hen begreep en een gearticuleerd antwoord kon geven, ontstond er een schijn van een menselijke relatie.’⁶⁵

Vlak bij de complexen van Mischkenoth Israël werd kortstondig het *Joodsch Lyceum* gehuisvest. In augustus 1941 werden zogeheten *Judenschulen* aangekondigd, te realiseren binnen een extreem korte termijn van acht weken. De gemeente vond hiervoor leegstaande schoolgebouwen in de Fischerstraat 133-135. Deze hadden recent gediend als onderkomen voor Nederlandse en Duitse militairen. Aan de andere kant van de markt in de Terwestenstraat werd de lagere school bestemd voor 105 Joodse kinderen uit Transvaal en de Schilderswijk. Van de 2400 leerplichtige Joodse kinderen in 1941 schreven zich 225 leerlingen in aan het Joods Lyceum voor het eerste en enige volledige lesjaar. Het merendeel van die leerlingen kwam uit betere buurten in de stad of regio. Meer dan een uur reistijd van huis naar school was voor een groot deel van de leerlingen geen uitzondering.⁶⁶ Bestuurslid D. Simons was er docent. De geschiedschrijver van het Joodsch Lyceum noemde de omgeving van de school

opmerkelijk genoeg een ‘achterbuurt’ ook al waren de omringende woningwetwoningen nog vrij nieuw.⁶⁷

Juridische strijd: Joodse bestuurders maar geen Joods eigendom

Bestuurlijk gezien kwam Mischkenoth Israël terecht in een juridisch gevecht tussen de gemeente Den Haag en de Duitse bezetter om het bezit van de woningcomplexen. Daarbij trok de gemeente uiteindelijk aan het langste eind. Op 11 augustus 1941 trad Verordening 154/1941 ‘betreffende het Joodsche grondbezit’ in werking, waarin de liquidatie van Joods onroerend goed en hypotheeken werd geregeld. Deze verordening verplichtte de Joodse bevolking in Nederland haar grondbezit, inclusief alle aan de grond gerelateerde rechten, aan te melden bij de Duitse bezettingsmacht. Deze rechten bestonden niet alleen uit het recht van erfpacht en het recht van opstal, maar ook uit het onroerend goed op de grond en de daaraan verbonden gevestigde rechten zoals verhuur en hypotheek. De aanmeldingen moesten worden ingediend bij de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV). Op 20 februari 1942 schreef Hans Werner Müller-Lehning, commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen, aan secretaris Speijer, dat hij op basis van deze verordening besloten had de vereniging te ontbinden en dat het vermogen in beslag werd genomen om aan te wenden voor ‘bijzondere Joodsche doeleinden’. Naast Mischkenoth werden er in deze periode landelijk 360 Joodse verenigingen ontbonden en vele duizenden niet-Joodse.

Enkele dagen later al schreef de energieke

14. Kees de Ridder als jongeman met familieleden in het portiek 272-278 van de Wolmaranstraat in 1954. Rechts het slaapkamer-
raam van de familie Agsterribbe.-collectie K. de Ridder

ir. Hendrik Suijver (1887–1949) – hij volgde in 1942 Bakker Schut op als directeur van de S&V – van B en W, dat hij op de hoogte was van het voornemen de vereniging te ontbinden. Hij deed meteen het voorstel om genoemde commissaris te schrijven dat de gemeente de bezittingen en daarop rustende schulden zou overnemen en door de stichting ‘Centraal Woningbeheer’ zou kunnen laten exploiteren. Een conceptbrief had hij al bijgevoegd. Suijver beriep zich op het feit dat het voor de bouw van de twee complexen

benodigde kapitaal verkregen was uit geldleningen, welke door de gemeente waren verstrekt of gegarandeerd.

De resterende schulden op leningen aan het ABP en de gemeente waren samen f 949.297. De boekwaarde van de complexen bedroeg f 996.473. Dat laatste bedrag was inclusief de 2 procent eigen kapitaal van de vereniging en een reserve gevormd uit de winsten. De leningen bleken terstond opvorderbaar bij ontbinding. Als de gemeente de vereniging overnam kon dit worden voorkomen. Voorlopig werd de ontmanteling van de vereniging door de bezetter echter voortgezet: op 7 mei 1942 kreeg de gemeente in afschrift bericht dat ‘alle Mietzahlungen’ naar de ‘Algemeen NederlandsBeheer van Onroerende Goederen (ANBO)’ moesten. Deze door NSB’ers geleide instantie beheerde de onroerende goederen en hypotheek van Joodse eigenaren in Nederland.

Reichskommissar Müller-Lehning liet op 8 juni 1942 uiteindelijk weten aan S&V dat de huizen aan de gemeente ‘zum Kauf’ aangeboden werden. De ANBO meende dan wel recht te hebben op 5 procent van de bruto-opbrengsten omdat men ‘in feite’ met het beheer zou zijn belast. Daarnaast bracht men S&V f 19,90 in rekening die gespendeerd waren aan het ‘uitbeitelen van de Joodsche spreuken’. Het betrof de plaquette van 1935 op de hoek Marktweg/Groenteweg.

Suijver stelde de in juli 1942 aangetreden NSB-burgemeester Westra in december 1942

hiervan in kennis en vroeg hem om op bezoek te gaan bij K.J. Frederiks, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Doel van het bezoek was om te zorgen dat de 5 procent, waar de ANBO op vlakte, van tafel ging; anders moest men het lopende boekjaar met een tekort afsluiten, wat door de gemeente zou moet worden aangezuiverd. Hij wees er fijntjes op dat het ANBO-beheer niet verder ging dan het in ontvangst nemen van de maandelijks overzichten van de door Centraal Woningbeheer geïnde huurpenningen. Harmen Westra (1883-1956) ging met deze boodschap begin 1943 op gesprek bij het ministerie. Tussen de ANBO en Suijver volgden een reeks van stekeligheden over het beheer en de juiste exploitatiecijfers. Suijver – de NSB-wethouder openbare werken Oscar Emile van Rappard vond hem ‘een irritante dwarsligger’⁶⁸ – beargumenteerde dat in de vergelijkbare situatie in Amsterdam bij de ‘Stichting Bouwfonds handwerkers’ uiteindelijk de gemeente het bezit overnam tegen veel minder kosten. Van Rappard gaf de ANBO te kennen dat alles in aanmerking genomen een bedrag van 3 mille (inclusief liquidatiekosten) ‘alleszins redelijk’ geacht kon worden. Dan gaat de labiele Westra overstag. Hij schreef Binnenlandse Zaken op 2 juni 1943 dat de bestuursleden weliswaar Joods waren maar dat daarmee het bezit niet als Joods kon worden opgevat. ‘In het belang der gemeenschap’ was overdracht naar de gemeente noodzakelijk. Als belangrijkste argumenten, die waren ingebracht door Suijver, bracht hij naar voren dat de vereniging net als andere woningbouwverenigingen overheidssteun had gekregen op grond van de Woningwet en het Woningbesluit. De hypotheek die werden verkregen konden alleen

afgesloten worden dankzij de garantie van de gemeente. Bij ontbinding van de vereniging moest men de bezittingen eerst aan de gemeente aanbieden, zo was statutair vastgelegd. Een praktisch argument was nog dat de meeste huurders niet-Joods waren en de statuten geen exclusief Joodse huurders als clientèle beschreven.

De secretaris-generaal op Binnenlandse Zaken Frederiks nam deze argumenten van Westra over en stuurde ze met deze aanbeveling door aan Friedrich Wimmer (1897–1965), *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*. Wimmer stemde uiteindelijk toe en zo kon op 21 juni 1943 de gemeente, bij monde van Van Rappard, bekrachtigen dat de huizen toebehoorden aan de Nederlandse gemeenschap. Daarvan waren de Joodse Hagenaars en de Joodse bewoners van woningen van Mischkenoth Israël inmiddels al enige jaren buitengesloten. Op 12 juli berichtte de ANBO aan het gemeentebestuur dat men akkoord ging met overname door de gemeente met als wisselgeld ‘terugbetaling’ van het bijeengebrachte eigen kapitaal van de vereniging, evenals 3 mille voor liquidatiekosten. Suijver berichtte Westra hoe de zaken konden worden afgehandeld en dat de complexen tegen de geldende huurprijzen werden doorverhuurd door Centraal Woningbeheer.⁶⁹ En zo ging in juli 1943 het woningbestand van Mischkenoth Israël over op de gemeente Den Haag. In het jaarverslag 1942 van Centraal Woningbeheer werd nogal klinisch vermeld dat de huurschulden opliepen ‘doordat verscheidene Joodse huurders ten gevolge van de te hunnen opzichte genomen maatregelen niet in staat waren huur te betalen’.⁷⁰

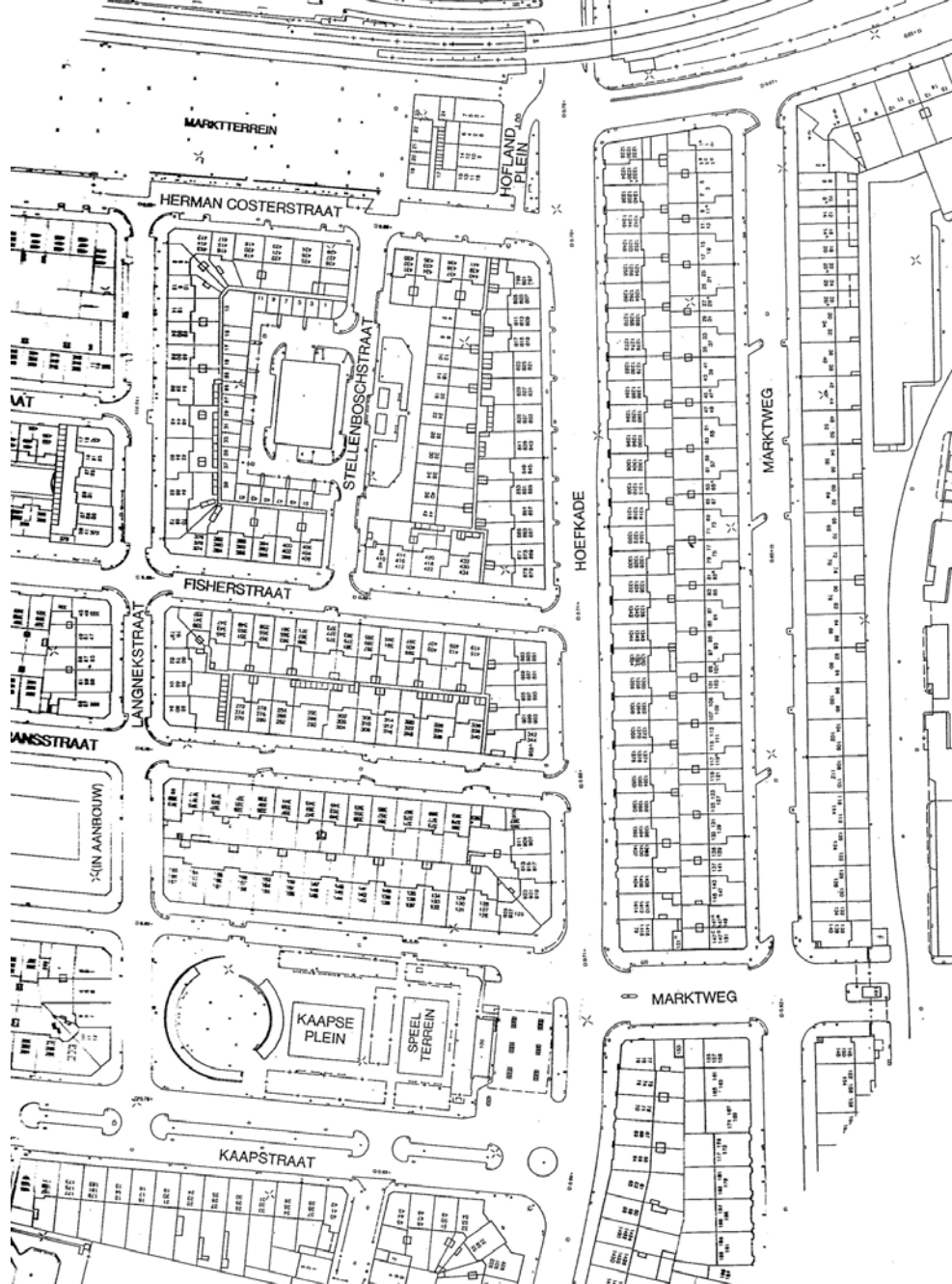
15. Herman Costerstraat, afbraak van huizen tussen de Hoefkade en de Langnekstraat. Foto R. van Harrewijn.

Overdracht na de oorlog

Men vernam weer iets van Mischkenoth Israël als vereniging wanneer op 12 februari 1946 de bestuurders C. Polak, M. Speijer en D. Simons, de latere regeringscommissaris voor de grondwetsherziening, als 'overgeblevenen' van het vroegere bestuur een verzoek sturen aan de 'Raad voor het Rechtsherstel, afdeling voorzieningen voor rechtspersonen'. Ze vroegen om het ontbindingsbesluit uit 1942 terug te draaien opdat de vereniging haar bezit formeel kon

overdragen aan de gemeente daar exploitatie door haar zelf zinloos was, 'omdat de Joodsche bewoners van de woningen der vereniging op enkele uitzonderingen na, niet behouden zijn gebleven'. Aldus geschiedde. De twee complexen met samen 360 woningen werden onderdeel van Centraal Woningbeheer. Wel werd er eerst

16. Rechter pagina: Beide voormalige complexen van Mischkenoth Israël op huisniveau ingetekend, fragment van een DSO kaart uit 1985. Gemeente Den Haag.

17. De gevelsteen waarvan de naam Mischkenoth Israël is verwijderd op last van de Duitsers is na de oorlog leeg gebleven, 2015.
Foto Just de Leeuwe.

nog een fusie poging ondernomen. Suijver dacht in het naoorlogse fusieproces van woningcorporaties dat een samengaan met de ‘Vereniging voor Volkshuisvesting “Nutswoningen”’ een werkbare optie was. De vijf blokken van Nutswoningen lagen tenslotte nabij aan de overzijde van de markt. Volgens een schrijven van 25

januari 1946 van de directeur S&V aan B en W bestudeerde het bestuur van Nutswoningen de ‘mogelijkheid der combinatie’. Maar in juli 1946 moest Suijver B en W melden dat de bestuurders van Nutswoningen ‘geen waarde’ hechtten aan een fusie met Mischkenoth Israël en dat de overdracht tot de gemeente beperkt moest blijven en zo gebeurde het ook.⁷¹

De erfenis

De woningbouwvereniging Mischkenoth Israël is zeker geslaagd in haar voornemen om nette arbeiderswoningen te realiseren, getuige onder meer het feit dat haar tweede complex na ruim 80 jaar nog immer wordt geëxploiteerd. Het eerste complex onderscheidde zich door haar bijzondere opzet. In haar doel om Joodse arbeiders en andere armlastige bewoners uit de Joodse wijk een plek te bieden is zij minder geslaagd dan haar Amsterdamse tegenhanger. Deze was sterk geworteld onder diamantarbeiders, die een vast en hoog inkomen hadden.

Een struikelblok voor doorstroming

uit de Haagse Joodse buurt was vooral dat het plan te vroeg kwam in relatie tot de verplaatsing van de markten, waar veel Joden hun brood verdienden en anderzijds te laat kwam omdat andere, algemene corporaties al tien jaar eerder bouwden op het moment dat de sanering van de Jodenbuurt oplaaide.

Het eerste complex van Mischkenoth Israël werd gesloopt in 2002 in het kader van het opruimen van goedkope sociale huurappartementen, waarvan verondersteld werd dat er een overaanbod aan zou bestaan. De vervangende nieuwbouw bestond uit een mix van sociale huuren koopwoningen. De gevelsteen, die herinnerde aan de oplevering van het complex in 1929, is vermoedelijk, zonder dat men zich ervan bewust was, bij de sloop verloren gegaan.

Het tweede complex staat er nog. De akelig lege gevelsteen op de hoek Marktweg en Groenteweg verdient aandacht van de gemeente, ruim 70 jaar na de oorlog en het uitbeiten van de inscriptie. De oorsprong van de vereniging, die gemaskeerd moest worden op last van de bezetter verdient met de vermoorde bewoners een gedenksteen. Daarbij gaat het er niet om de oorspronkelijke steen te herstellen. Logischer lijkt een andere plaquette, die toelicht wat zich hier heeft afgespeeld, zoals toegepast op tal van plekken van Joods Den Haag. Opdat men blijvend kennis kan nemen van wat hier is gebeurd.

18. De gevelsteen werd ongemoeid gelaten tijdens een recente renovatie door Vestia, 2015. Foto Just de Leeuwe.

Noten

1. De vereniging werd met nogal wat naamsvarianten opgevoerd: Mischkenoth Jisroel in een artikel in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 06-10-1922, Mischkenoth Iroël (artikel *De Telegraaf* 23-09-1924), Joël Cahen spreekt van Misjkenoth Israel (*Die Haghe* 1979) en I.B. van Creveld houdt het bij Misjkenot Israël (*Een stadje in de stad. De Van Ostadewoningen* (Den Haag, 1999), p. 99 e.v.).
2. Haags Gemeentearchief (HGA), archief Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (S&V), toegangsnummer (tnr.) 0487-01, inv.nr. 1423, ongedateerde brief van de Algemene. Bij de oprichting van de AWW op 9 december 1911 waren uitsluitend geschoolde arbeiders als gasfitters, machinisten, smeden en timmerlieden betrokken.
3. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage* (HGR), Verzameling 1922 nr. 873. De statuten van Mischkenoth konden helaas niet getraceerd worden zodat de volledige doelstellingen niet bepaald konden worden. Het doel om Joden te huisvesten lijkt het uitgangspunt maar is waarschijnlijk geen exclusief gegeven. Deze bepaling speelde bij veel woningverenigingen die zich richten op een specifieke doelgroep. Burgemeester Westra haalde in 1943 de statuten van de vereniging aan om het bezit in gemeente-eigendom te verkrijgen.
4. P. Bakker Schut, *De Volkshuisvesting te 's-Gravenhage* (Alphen aan den Rijn, 1939), p. 151.
5. HGA, archief van de Vereeniging tot het Verschaffen van Woningen aan Minvermogenenden (VVWM), tnr. 0678-01, inv.nr. 4, notulen van het bestuur 23 nov. 1884.
6. Verdere bestuursleden waren J.H. Andries, A. Polak Daniels, L. Landsberg, M.J. Prins en A. Teixeira de Mattos.
7. I.B. van Creveld, *De verdwenen buurt. Drie eeuwen centrum van Joods Den Haag* (Zutphen, 1989), p. 153.
8. Simons was als raadslid een fervent voorstander van de sanering van krotten in (Joods) Den Haag en drong aan op een actieve uitvoering van de Woningwet. Hij was van 1904-1913 wethouder van Financiën en tot aan zijn dood directeur van de Gemeentelijke Credietbank, de latere Bank Nederlandse Gemeenten. Simons is ook een van de grondleggers van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) in 1912.
9. M. Silvester, 'De Van Ostadewoningen', in: *Jaarboek Die Haghe* 1992, p. 79.
10. R. Kleinengris, J. de Leeuwe, F. van der Burg, *Compact en harmonisch, Sociale woningbouw in Den Haag 1850-2015* (Den Haag, 2016), (VOM-reeks 2016-1), p. 32.
11. HGA, archief Vereeniging Volkswoningen, tnr. 0024-01, inv.nr. 2.
12. *Ibidem*.
13. Dat gaat uit van 96 woonhuizen en 15 pakhuizen in de Bezemstraat en St. Jacobstraat. Voor dit plan werden in 1907 alvast Gedempte Gracht nrs. 25 t/m 37a voor f 13.000 aangekocht.
14. Bakker Schut, *De volkshuisvesting*, p. 162.
15. Bakker Schut, *De volkshuisvesting*, p. 165.
16. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 20 oktober 1922.
17. *Haagsche Courant* 07 juli 1930.
18. *Nieuws van de Dag* 14 februari 1912.
19. Gemeente Amsterdam Bureau Monumenten en Archeologie, *Woningbouwblokken Handwerkers vriendenkring. Onderzoek en aanbevelingen* (Amsterdam, 2008), opmerking 8.
20. J. Bethlehem, P. Hiegentlich, F.J. Hoogewoud (red.), *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam, 2000), p. 206.
21. *Ibidem*, p. 207.
22. Joh. P. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht, 1970), p. 46.
23. *Ibidem*, p. 47.
24. P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag* (Zwolle, 1987), p. 219.
25. *Ibidem*, p. 108.
26. Van Creveld, *Een stadje in de stad*, p. 64.
27. *Ibidem*, p. 66.

28. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 16 november 1883.
29. In *Het Joodsche Weekblad* van 23 januari 1942, werd een overlijdensadvertentie geplaatst voor J.E. van der Wielen. Hij is begraven op de Joodse begraafplaats in Muidenberg.
30. Een van de medeoprichters was Willem Horrix, fabrikant van röntgentoestellen aan de Gedempte Burgwal en afkomstig uit een beroemd Haags meubelmakersgeslacht.
31. Joëls was gemeenteraadslid van 1919-1940. Hij diende de Liberale Unie (1921), Vrijheidsbond (1921-1931) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (1931-1940).
32. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage (HGR)*, Verzameling 1930 nr. 812.
33. *Gemeenteverslag van 's-Gravenhage* 1921, bijlage 19 (Verslag van den Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting), p. 43.
34. *Het Vaderland* 17-11-1922.
35. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 17-11-1922.
36. HGA, Gemeentelijke Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Den Haag (DSV), tnr. 0487-01, invnr. 1691, Directeur S&V aan B&W op 19-9-1922.
37. *Ibidem*, Directeur S&V aan bestuur Mischkenoth Israël op 8-3-1924.
38. *Haagsche Courant* 17-11-1923.
39. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage (HGR)*, Verzameling 1924 nr. 676.
40. *De Telegraaf* 23-09-1924.
41. *Haagsche Courant* 23-09-1924.
42. *Ibidem*.
43. *Haagsche Courant* 30-01-1925.
44. *NRC* 31-01-1925.
45. *Haagsche Courant* 13-04-1926.
46. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 28-05-1926.
47. NV De Bank Nederlandse Gemeenten was in 1922 de opvolger van de NV Gemeentelijke Credietbank. Voor die bank was Jacob Simons jarenlang directeur.
48. HGA, Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936, tnr. 0353-01, inv.nr. 1637, Akten betreffende een aan Mischkenoth Israël verstrekt krediet 1925-1929.
49. *Haagsche Courant* 05-11-1925.
50. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 20-07-1923.
51. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 20-07-1923.
52. *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 23-09-1927.
53. *Haagsche Courant* 24-09-1927.
54. Martin Buschman, Marie-Christine van der Schwan (red.), *Rode Residentie. Geïllustreerde geschiedenis van honderd jaar sociaal-democratie in Den Haag* (Den Haag, 1994), p. 66-69.
55. *Gemeenteverslag van 's-Gravenhage* 1934, p. 378 en 1941, p. 381.
56. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage (HGR)*, Verzameling 1932 nr. 582.
57. *Het Vaderland* 31-08-1935.
58. Vrijenhoek stelde zijn zetel ter beschikking. Later erkenden de burgerlijke partijen dat ze inderdaad afspraken hadden gemaakt over de vervulling van de vacatures. In juni 1935 waren er weer verkiezingen. Het 'Liberaal-roomsch verbond' was geen succes gebleken. De SDAP boekte een grote winst op grond van haar stellingname dat de gemeente zich moest richten op verruiming van de werkgelegenheid.
59. www.joodsmonument.nl/nl/page/512312/about-michel-joels [26-08-2016].
60. *Joods Historisch Museum, Amsterdam. Documentencollectie, inv.nr. 00000813.*
61. www.hollandscheschouwburg.nl/actueel/presentatie/archief/auschwitz-nu [26-08-2016].
62. Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1995), p. 166.
63. Het aantal huishoudens is vastgesteld door de adressen van het complex in te voeren in de website van Joods Erfgoed.nl. Hieruit bleek dat 59 huishoudens met 185 gezinsleden zijn vermoord. Dat een gezin het heeft overleefd berust op informatie van bewoner Kees de Ridder. Het is uiteraard mogelijk dat nog enkele bewoners de oorlog hebben overleefd.
64. Op 26-5-2016 heeft mevr. M. Hedeman uit Amsterdam bevestigd dat zij familie had in Den Haag bestaande uit man en vrouw met een zoon Carel uit 1909, die docent Engels was.

65. Primo Levi, *De verdrinkenen en de geredden* (Amsterdam, 1991), p. 88.
66. Wally de Lang, *Slotakkoord der kinderjaren. Herinneringen aan het Joodsch Lyceum Fisherstraat Den Haag 1941-1943* (Den Haag, 2003), p. 77.
67. *Ibidem*, p. 81.
68. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, p. 56.
69. Op 4-9-1943 bericht Westra de gemeenteraad. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage (HGR)*, Verzameling 1943 no. 718.
70. HGA, Jaarverslag Centraal Woningbeheer 1942, overgenomen uit Kleinegris, De Leeuwe, Van der Burg, *Compact en Harmonisch*, p. 120.
71. *Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage (HGR)*, Verzameling 1946 nr. 234. Op 30-9-47 verschijnen de bestuursleden evenals een ambtenaar van de gemeente bij de notaris om de overdracht te bekrachtigen.